

Az apa-szimbólum hanyatlása

TRINGER LÁSZLÓ

1939-ben született Győr-szentmártonban. Orvosi, majd pszichiátriai és neurológiai tanulmányokat folytatott. 1989 óta egyetemi tanár, 1994-től a SOTE Pszichiátriai és Pszichoterápiás Klinikájának igazgatója. Széleskörű oktató és kutató tevékenysége jól ismert hazánkban és külföldön is. Megjelenés alatt áll *A pszichiátria tanönyve* című munkája.

A minap egy lengyel kollégámmal franciaországi tanulmányútjáról és ottani közös ismerőseinkről beszélgettünk. Történelmi érdeklődésű tanártársam meglepetve tapasztalta párizsi hónapjai során, hogy minden nevesebb francia pszichiáter így vagy úgy — Henri Ey tanítványának vallja magát. Ugyanakkor a nagy mester műveit igazában nem is ismerik, könyveit alig-alig olvassák, sőt, ugyancsak hiányos ismeretük van Ey életrajzi adatairól is. Henri Ey személye a múlt homályába vész, a személy maga köddé foszlik. Neve, tekintélye történelmi egyéniségként intézményesedik, és a szakember-utódok hivatkozási rendszerében ölt testet. Érdektelenné válik, hogy a nagy név hordozója mit tett, mondott vagy alkotott. Már nem önmaga többé, hanem „referencia-pont”, része az utódok, a hiteles vagy az önjelölt tanítványok szakmai identitásának. A történelmi személy így saját életciklusán messze túl is tovább él másokban. Az eredeti egyéniség nemegyszer teljesen átalakul az utódok, a követők, a tanítványok rejtett hálózatában. Esetleges negatív vonásai elhomályosulnak, s a személy egyre pompásabb színeket ölt a tanítványok rajongásának tükrében. A mester egyre több emberi vonását az autoritás, a tekintély ragyogja körül. A tanítványok a mester minden megnyilvánulását felértékelik (hiszen ezáltal önmaguk is felértékelődnek), nemegyszer misztikus magasságokba emelik. A mester mindennapi hivatkozások alapjává válik. Szavait idézve vitákat lehet végérvényesen eldönteni. Tőle vett idézeteket bírálni nem lehet többé, egyes szövegei szinte kanonizálódnak.

A mester tehát nem egyszerűen adatik, terem, hanem lesz, történik. A szakmai identitás mesterekre való hivatkozások folyamatában bontakozik ki, s a mesterré válásban a tanítványok tekintély-igénye legalább olyan fontos, mint a mester személyi-szakmai értékei.

A ráutaló önazonosság

A tekintélyek jelentősége a szakmai identitás kialakulásában egy általánosabb összefüggésre utal. A fenti példa üzenetét kétszeresen is kitágíthatjuk.

A szakmai tekintélyekre való utaltság természetesen nem csupán a pszichiátria, vagy netán a tekintélyelvű orvosi pálya sajátossága. Kisebb-nagyobb hangsúllyal, de más szakterületek képviselői is gyakran hangoztatják, hogy Én X (neves, többnyire már elhunyt szakember) tanítványa vagyok, vagy, ami ezzel egyenértékű: Én az Y iskola (egyetem, szakmai irányzat, stb.) egyik képviselője vagyok. A családok súlyos áldozatokat is hoznak annak

¹Buber, Martin: *Én és Te*. Európa, 1994. Budapest

²Lacan, Jaques: *Écrits*. Editions du Seuil, 1966. Paris

Az én-ideál

³Kelly, G.: *The psychology of personal constructs*. Norton, 1955. New York

Az apa mint az én-fejlődés csomópontja

⁴Milgram, Stanley: *Obedience to Authority. An Experimental View*. Harper and Row, 1974. New York

érdekében, hogy gyermekeik minél nevesebb iskola diákjai és minél híresebb tanárok növendékei lehessenek. A jövő szakemberek nélkülözéseket vállalnak, hatalmas erőfeszítésekre képesek annak érdekében, hogy önmagukat minél vastkosabb identitás-gyökerekkel mélyítsék szilárd talajba.

Továbbmenve: a ráutaltság nem csupán szakmai hovatarozás kérdése. Az én-azonosság (ön-identitás) egészében is ráutalt. Az Én a Te-ben tárulkozik fel, bontakozik ki. Az Én a Te nélkül nem definiálható, tanítja Martin Buber¹ vagy Jacques Lacan.²

A modern én-pszichológia Kelly³ óta önmagunknak, egymással dinamikus viszonyban lévő három elemét különíti el: A reális Én (ahogy az emberek engem látnak, megítélnék); Az önkép (én-kép, self: amilyenek önmagamat látom); Az én-ideál (amilyen szeretnék lenni). Az önazonosság ráutaltsága többnyire az én-ideálban jelenik meg. Az én-ideál vagy ideális én a személynek az az összetevője, amelyben törekvései, etikai normái, értékei megjelennek. Az én-ideál a soha el nem érhető önmagunk letéteményese. Az én-ideál a ráutaltság sorozatában kristályosodik ki. Értékeket, erkölcsi normákat, alapvető beállítódásokat veszünk át másoktól személyiségünk fejlődése során.

A túltelített sóoldatból kristály akkor válik ki, ha benne egy olyan idegen test lebeg, amely köré a só lerakódhat. Az érésben lévő, szocializálódó személy én-ideálja számára is szükség van hivatkozási pontra. Az apa szimbolikus képének ezt a meghatározó szerepét a tekintély szóval kötik össze, tegyük hozzá, hogy felületesen és hibásan. A tekintély ugyanis valami külső meghatározottságot tételez fel. A tekintély alapján szerveződő kapcsolatban az egyik fél dominál, a másik alávetett. Érthető, hogy a modern idők lázongásainak ez az tekintélyelvűség, az apák és fiúk közti feszültség adja táptalaját, Turgenyev korában éppúgy, mint a 68-as diáklázongások idején. A pszichiátriai kongresszusok ellen tüntetők a gyermeki szabadságot féltik az apai pszichiátria ördögi eszközeitől. A tekintély szó ördögi asszociációkat kelt sokakban, érthető módon, különösen Stanley Milgram⁴ híres könyvének megjelenése után.

Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy az apa-szimbólum a fiatal számára nem külső, hanem belső meghatározottságot jelent. Nem külső kényszer, hanem belső igény. Mint láttuk szakmai példánkon, az apa-szimbólumot inkább ez a belső igény termeli ki, s nem külső erő kényszeríti a kristályosodóban lévő személyiségre.

Az apa-szimbólum torz értelmezéséhez Freud is jelentősen hozzájárult, amikor a neurózist mint az apai felettes én kényszerével szembeni lázadást értelmezte. Nem vette észre, hogy az apa a gyermekben teremődik s alakul. A ténylegesen létező apa ezt a folyamatot természetesen megkönnyítheti és zökkenőmentessé teheti.

⁵ Kohlberg, L.: *Moral Development International Encyclopedia of the Social Sciences*. Crowell, 1968. Cellier and MacMillan.

⁶ Szentmártoni Mihály: *Moral Judgment and Depression*. Tesi di Dottorato. Università Pontificia Salesiana, 1981. Roma

Az apátlanság

Az apa a morális fejlődés záloga. Kohlberg⁵ a morális fejlődés három szintjét különíti el. Eleinte a gyermek a szülői vagy iskolai tekintélynek, előírásoknak engedelmeskedve teszi azt, amit a környezet helyesnek tart. A megszokások szintjén a cselekvés vezérfonala az általános előírásokhoz való ragaszkodás. (Így cselekszem, mert mások is így tesznek.) A felnőttre jellemző szinten a cselekvés morális vezérelve belső jellegűvé válnak. (Azért teszek így, mert ezt tartom helyesnek.) Szentmártoni⁶ mutatta ki, hogy lelkileg sérült egyének (például depressziósok) cselekedeteinek morális vezéreltsége alacsonyabb fejlődési szinten reked meg.

Amikor apátlanságot emlegetünk, nem feltétlenül kell gondolnunk az apa tényleges hiányára (a statisztikai adatok szerint a modern társadalmakban a gyermekek mintegy harmada apa nélküli családban nevelkedik). Az apa-hiány sokkal általánosabb jelenség korunkban: jelenti a tradicionális apa-szerephez kötődő funkciók és szerepek elsorvadását vagy érvényesülésük akadályozottságát. Bár az apa-hiány két formája gyakran egybeesik, az utóbbi jelenség azonban sokkal tágabb körű. Így joggal beszélhetünk a jövőről úgy, mint apátlan társadalomról.

Az apa tehát az én fejlődésének katalizátora. Hiányában a személyiség fejlődése késik vagy torz irányba fordul. Amikor a földben a mag megfog, gyökere lefelé kúszik, szára a napvilágra tör. A növény soha nem téveszti el az irányt, mivel a gravitáció irányt szab kibontakozásának. A növénynek ezt a tulajdonságát geotropizmusnak nevezzük — a szót földvezéreltségnek is fordíthatnánk. A mi civilizációnk embere patritropikus. Az apa szerepe elsősorban az, hogy képviselje az adott én-struktúrában az én-ideál mozzanatot, azt a húzóerőt, amely a személy növekedésének irányát meghatározza.

Az apa hiányában felnövő gyermek szocializációja gyakran félresiklik. Más esetben látszólag harmonikus ugyan a felnőtté válás folyamata, azonban az első megpróbáltatás során kiderül, hogy a személy sérülékeny, védekezési mechanizmusai elégtelenek, és összeomlik vagy különféle lelki zavarok áldozatául esik.

Az apa, mint a gravitáció, erőt szimbolizál. Irányít, befolyásol. Hiányában a morális fejlődés már a kezdetben is megtorpanhat, mivel nincs erő, amely a cselekvés másokra utaltságát tükrözhetné. Az apa által képviselt erőt hagyományosan tekintélynek nevezzük. A tekintély századunkban alaposan lejárátódott, ugyanúgy, mint komplementer fogalma, az engedelmisség. Hovatovább csak katonai szervezetekben és szerzetesi közösségekben van létjogosultsága.

Századunk a tekintély elleni lázadástól áthatott eszmékkel, irányzatokkal, mozgalmakkal terhes. Nem véletlen, hogy századunk termelte ki a történelem két legvéresebb tekintélyuralmi rendszerét.

Az apahiány egyik leggyakoribb következménye a pszichológusok által nárcizmusnak nevezett állapot. Mivel a felnőtté válás

A nárcizmus

során hiányzik a valós és a megélt éntől különböző én-mozzanat képviselője, az én-ideál (vagy felettes én) hiányosan fejlődik, vagy ki sem alakul. Kultúránkban ugyanis az apa képe jeleníti meg elsősorban a másokra utaltságot, tükrözi vissza cselekedeteink másokra való következményeit, s tanít meg arra, hogy döntéseinkben e következményeket is figyelembe vegyük. Az én szerkezetében hiányzik vagy aránytalanul csekély képviselőre jut az „amilyen szeretnék lenni” mozzanat. Ennek híján az én-ideál helyét az önkép foglalja el. Más megfogalmazásban az önkép jelenik meg ideálként is. Olyan vagyok, amilyennek lennem kell, vagy ennek súlyosabb változata: ahogy cselekszem, másoknak is úgy kell tenniük, vagy másoknak is hozzám hasonlóknak kellene lenniük.

⁷ Lasch, Christopher: *Az önimádat társadalma*. Gondolat, 1985. Budapest

⁸ Tomka Miklós: *Európa változó (?) értékrendje*. Mérleg, 1995. 35 (3) 333-343.

A narcizmus a személyiségzavarok egyik legáltalánosabb jellemzője. Mindemellett korunk alapvető problémája, ahogy azt már Christopher Lasch⁷ észrevette, amikor korunkat az önimádat társadalmának nevezte (*The age of narcissism*). Az önimádat kiszolgáltatására szerveződik a fogyasztói társadalom teljes gépezete. A személy szabadságjogainak végletekig való hangsúlyozása (a közösségi és családi jogok háttérbe szorulásával) ugyancsak a narcizmus szolgálatában áll. Az európai értékvizsgálat⁸ jól mutatja ezt az aggasztó irányú fejlődést. Az individualizáció folyamata, amely a század elejétől napjainkig nyomon követhető, s valószínűleg még egy ideig a jövő évezredben is folytatódik, az ének az „önmagam” mozzanatát emeli oltárra. Elsorvad az ének a másokra utaltsága (én-ideál), amely biztosítaná a személy és embertársi környezete közötti harmonikus egyensúlyt.

A szélsőséges én-ideál: neurotikus személyek

Az apahiány következtében az ideák távolra sodródhatnak. Az én-ideál elérhetetlen messzeségbe kerül, mivel a fejlődő gyermek számára csak teoretikusan létezik, nem konkretizálható. A nem létező apa az én-ideál kialakulásához szükséges értékeket, morális szabályokat nem hozhatja elérhető, megvalósítható, reális közelségbe. A körülmények szerencsétlen alakulása következtében a személy irreális, szinte misztikus én-ideált kerget, amelynek fényében az önkép természetesen negatív színezetet ölt. Az önminősítésnek ugyanis az én-ideál a mércéje. Végtelenbe torzult én-ideál mellett az átélt én (önkép) értéktelen semmivé degradálódik. A neurotikus állapotokra jellemző én-struktúra a lakosság 15-20%-ára jellemző. E boldogtalanok gyakran betegségbe menekülnek, kapcsolataik elromlanak, nemegyszer alkohol vagy kábítószert áldozatul esnek.

Hamis, torz apák

Az apátlanság mint hiányállapot korunkban piacodosodik. Önjelelt proféták, guruk, álvallások kínálják portékáikat, amelyek vagy a narcizmus tömjénezését szolgálják, vagy a neurotikus állapotra kínálnak gyógyírt. Robbanásszerűen növekszik a pszichoterápiás módszerek száma, amelyek terápiás futószalagjaikon egy tökéletesebb személyiséget vélnek előállítani. Gyógyszergyárak

kémiai enyhületet ígérnek az apátlanság okozta tengernyi szenvedésre. Különbéféle szolgáltatások kínálják „csomagjaikat”, amelyek megoldást ígérnek minden problémára, amelyek végső forrása a személyen belül rejlik. Az apátlan nemzedék védtelen és kiszolgáltatott. A gravitáció megkérdőjelezhetetlen és csalhatatlan iránya helyett a súlytalanság állapota következett be: a gyökér nem tudja, honnan ered, a szár alaktalan, torz formákat ölt. Az apátlannak gyökere nincs, törzse a szeleknek engedelmessé hajlong jobbra-balra.

Az apa fogalma végső soron a cselekvések másra utaltságát, tehát a morál principiumát jeleníti meg. Az apátlan nemzedék önazonosságát, cselekvéseinek vezérlését a morál helyett a jog és a pszichológia vonja uralma alá.

* * *

A társadalom alapja

Az apa neveli a fiát, ahogyan az anya annak idején szoptatta. Így kapcsolódnak hozzá új tagok az emberiséghez. Ez ugyanis az alapja az emberi társadalomnak, amely nélkül senki sem nőhet fel, s nem alakulhat ki emberi közösség. Az ember tehát közösségre született. Erre tanítja a szülők együtttérzése, erre oktatják hosszú gyermekségének évei.

Johann Gottfried von Herder